

2016-17

‘स्वावलंबी शिक्षण हेच आमचे ब्रीद’ - कर्मवीर
रयत शिक्षण संस्थेचे,

चंद्राबाई-शांतापा शेंडुरे कॉलेज, हुपरी

ता. हातकणंगले, जि. कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

नंक पूर्णमुल्यांकन ‘बी’ ग्रेड (CGPA-2.66)

आयोजित

विद्यापीठ अनुदान आयोग अनुदानित,

एकदिवसीय राज्यस्तरीय चर्चासत्र

श्री./श्रीमती प्रा. शोभा अशोल संभोजी
कॉलेज चंद्राबाई-शांतापा शेंडुरे कॉलेज, हुपरी.

यांना प्रमाणपत्र देण्यात येते की, शुक्रवार दि. ३० डिसेंबर २०१६ रोजी संपन्न झालेल्या “पंचायत राज्यव्यवस्थेमधील महिलांचा सहभाग : समस्या आणि उपाय” या विषयावरील एकदिवसीय राज्यस्तरीय चर्चासत्रामध्ये सक्रीय सहभाग घेतला व **महाराष्ट्रातील पंचायत राज्याची सद्यः/स्थिती: महिलांचा या विषयावर सहमाग**

तज्ज्ञ मार्गदर्शक म्हणून मार्गदर्शन केले/सत्राध्यक्ष म्हणून पद भूषविले/ शोध निबंध सादर केला.

प्रा. डा. सुप्रिया खोले
सहसमन्वयक

प्रा. संध्या माने
समन्वयक

डॉ. एस.एम. साठे
प्र. प्राचार्य

प्रा. शोभा संभोजी
सी. एस. एस. कॉलेज, हुपरी.
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

30 डिसेंबर 2016

महाराष्ट्रातील पंचायत राज्याची सद्यःस्थिती: स्त्रियांचा सहभाग

प्रस्तावना:

73 व्या घटना दुरुस्तीच्या अनुषंगाने महाराष्ट्र सरकारने पंचायती राज्य कायदा केला आणि महाराष्ट्रात स्त्रिया, अनुसुचित जाती मागासवर्गीय यांच्यासाठी आरक्षणाची तरतुद केली शरद पवार यांच्या सरकारचा हा कौतुकास्पद उपकम होता. वंचित समाजघटकांचा आत्मविश्वास व राजकारणातील सहभाग वाढवून त्यांचे सक्षमीकरण करणारा हा निर्णय होता. 2000 साली महाराष्ट्र सरकारने अनेक महत्वाचे विषय पंचायत राज्याकडे सोपविष्याची घोषणा केली.

73 व्या घटनादुरुस्तीने ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद या तिन्ही स्तरावर 33 टक्के जागा राखीव ठेवण्यात आल्या. सरपंच, सभापती, अध्यक्ष या पदावर सुध्दा आरक्षणाची तरतुद करण्यात आली. महाराष्ट्र राज्याच्या इतिहासात मोठ्या संख्येने महिला राजकीय निर्णय प्रक्रियेत सहभागी झाल्या. 2003 साली 1 लाख स्त्रिया ग्रामपंचायतीवर निवडून आल्या त्यापैकी 8500 स्त्रिया सरपंच तर 98 स्त्रिया सभापती झाल्या. तर 10 अध्यक्ष झाल्या. चौकटीच्या बाहेर न गेलेल्या स्त्रिया मोठ्या संख्येने कारभार करू लागल्या. ही घटना अभुतपूर्व म्हणावी लागेल.

उद्दिदष्ट्ये

- पंचायत राज्यातील स्त्रियांचा सहभाग अभ्यासणे.
- महाराष्ट्रातील पंचायती राज्याच्या अडचणी पाहणे
- उपाययोजना

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत विषयासाठी दुर्घटना साधनसामुग्रीच्या आधारावर तथ्य संकलन केले आहे. यासाठी संदर्भ पुस्तके, मासिके, वेबसाईट यांचा वापर केला आहे.

संशोधनाचे महत्त्व

भारतासारख्या देशामध्ये अनेक जाती, धर्म, पंथ, भाषा, व्यवसाय, भौगोलिक विषमता खोलवर रुजलेली आहे. लोकसंख्या बेसुमार वाढलेली आहे. अशा परिस्थितीत विकास साधायचा असेल तर खेडयाचा विकास झाला पाहिजे. विकासाचा कम खालुन वरती जायला पाहिजे. काही खेडयांना राज्याच्या नकाशावरही स्थान नाही. अशा खेडयांचा विकास देशाच्या योजना आखून होणार नाही. त्यासाठी खेडयातील माणसाच्या हातात सत्ता दयायला पाहिजे. त्यांना अधिकार दयायला पाहिजेत. जबाबदारीची जाणीव निर्माण झाली पाहिजे. कारण विकेंद्रीकरण हा लोकशाहीचा आत्मा आहे. तेंव्हा खन्या अर्थाने लोकशाहीचा विकास तळागळा पासून करायचा असेल, ग्रामीण लोकांची सर्वांगीण उन्नती करायची असेल तर रथानिक स्वराज्य संस्थांची गरज आहे. या स्थानिक स्वराज्य संस्था म्हणजे पंचायत राज्य होय.

पंचायत राज्यातील स्त्रियांचा सहभाग

पंचायत राज्यातील स्त्रियांचा सहभाग पाहता अनेक गोष्टींचा आढावा घेता येईल.

स्त्रियांची भिती, संकोच कमी झाला.:

राजकारण म्हटले की पुरुषी वर्चर्स्व आलेच. आणि ते क्षेत्र पुरुषांचे असे मानले जायचे यामुळे स्त्रिया निवडणुकीत उभ्या राहत नसत. आणि एखादया घराण्यातील स्त्री पुढे आलीच तर पुरुषांच्या हातची कठपुतली बनून राहत असे. पण अलीकडे हे चित्र बदलत चालले आहे. शहरी स्त्रिया आत्मविश्वासाने तर खेड्यातल्या स्त्रीया भिती, संकोच मागे टाकून अनुभवाने पूढे येत आहेत.

महाराष्ट्राची पुर्वपरंपरा:

सावित्रीबाई फुलेंच्या महाराष्ट्रात स्त्रियांना राखीव जागा असल्यामुळे राजकारणात उत्तरलेल्या स्त्रियांची संख्या जारत आहे. 10 नोव्हेंबर 1986 मध्ये शेतकरी संघटनेने चांदवड येथे घेतलेली भव्य महिला परिषद. या परिषदेत लाखाहुन अधिक स्त्रिया हजर होत्या. 73 व्या घटना दुरुस्तीने अनेक तरतुदी अमलात आणल्या. मेटीखेडा या यवतमाळ जिल्ह्यातील गावात 1989 ते 1994 मध्ये महिला पंचायत यशस्वीरित्या कारभार करत होती. गोंड, दलित व बंजारा महिलांचा त्या पंचायतीत सहभाग होता.

प्रशिक्षणाच्या सोयी:

महिला राजकारणात उत्तरल्या तरी संस्थेचे कामकाज, अधिकर, कर्तव्य, यांची माहिती नव्हती. सत्ता वापरायची कशी हे माहित नव्हते. दमदाटी, धमक्या देणे, सक्ती करणे असे प्रकार घडत होते. यासाठी सेवाभावी संस्थांनी अशा स्त्रियांसाठी अभ्यास शिबीरे घेतली. सोप्या भाषेत माहिती पुरितिका व तक्त्यांचा वापर केला. मंडळीक द्रृस्ट, आलोचना नेटवर्क अशा संस्थांचा उपयोग करून घेतला.

स्त्रियांचा जिळ्हाळयाच्या प्रश्नांना प्राधान्य:

महिला पंचायतीने चंद्रपुर व गडविरोली जिल्ह्यात दारुबंदी केली. तसेच मेटीखेड्यात इंधन, पाणी, चारा हा महत्वाचा प्रश्न संघटितपणे सोडवला. महाराष्ट्र सरकारने ग्राम स्वच्छता अभियान स्त्रियांच्या मदतीने राबविले. चोपडा तालुक्यातील विटनेर गावी इंदिरा पाटील यांच्या नेतृत्वाखाली लक्ष्मीमुक्ती कार्यक्रम राबविला. या कार्यक्रमांतर्गत नवन्यांनी आपली रथावर मालमत्ता स्त्रियांच्या नावे केली. या गावाला जोतिबा पुरस्कार मिळाला. भोर तालुक्यातील ब्राह्मणघर व उस्मानाबाद जिल्ह्यातील बिटरगाव या दोन्ही गावात महिला पंचायतीची सत्ता होती. त्यांनी बाजारपेठा, दवाखाना, शाळा, जुगारबंदी, दळणवळण हे उपक्रम यशस्वी केले. शंभर टक्के घरपटटी वसुल केली. झाडे लावली, पाणी योजना मंजुर केली, पर्यावरण संरक्षणासाठी प्रयत्न केले.

स्त्रियांच्या विकासाला प्राधान्य:

महाराष्ट्र पंचायत राज्य कायद्यानुसार जिल्हा परिषदेच्या महिला व बालकल्याण समितीत स्त्री प्रतिनिधीसाठी 70 टक्के जागा राखीव ठेवल्या आहेत. अध्यक्ष सुध्दा स्त्रिच असावी असा नियम आहे. महिलांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी करण्यासाठी शिवण्यंत्र, मिरची कांडप यंत्र, घरगुती व्यवसायासाठी अर्थसहाय्य देण्याच्या योजना आहेत.

महाराष्ट्रातील पंचायती राज्याचे मुल्यमापन:

महाराष्ट्रातील पंचायती राज्य व्यवस्थेच्या स्थापनेला पंचवीस वर्षांचा कालावधी पूर्ण झालेला असला तरी आतापर्यंतच्या वाटचालीत ही योजना राबविताना कोणत्या समर्थ्या आल्या. ही व्यवस्था आपली उदिष्टये पूर्ण करण्यात कितपत यशस्वी झाली. त्याचा आढावा:

ग्रामीण क्षेत्र आर्थिकदृष्ट्या मागास:

या क्षेत्रातील सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्था आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत आहेत. करापासुन मिळणारे उत्पन्न पुरेसे नाही. राज्याच्या अनुदानावर त्यांना अवलंबून रहावे लागते. विकासाची कामे पूर्ण करण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर होती. पण पुरेशा पैशाअभावी ती त्यांना पूर्ण करता आली नाहीत.

जबाबदान्या झटकण्याचा हेतू:

पंचायत राज्य संस्थामध्ये लाखो स्त्रिया निवडून आल्या त्यांना स्त्रियांच्या प्रश्नाविषयी प्रामाणिकपणे काहीतरी करण्याची तळमळ आहे. पण ते त्या करु शकत नाहीत. कारण सत्तेचे विकेंद्रीकरण झाले असले तरी आर्थिक सत्ता आजही केंद्र व राज्य सरकारच्या हाती आहे.

ग्रामसभांचे सक्षमीकरण नाही:

राज्यसरकारने ग्रामसभेला कायदेशीर मान्यता दिली तरी प्रत्यक्षात गावातील सामान्य स्त्री पुरुषांच्या हाती संपुर्ण सत्ता सोपवलेली नाही. केरळ, प. बंगाल, व त्रिपुरा या राज्यांचा अपवाद सोडल्यास अन्य कोणत्याही राज्यांने ग्रामसभेचे अधिकार दिलेले नाहीत. महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री विलासराव देशमुख यांनी ग्रामसभेच्या स्त्री सभासदांची वेगळी सभा घेण्याची घोषणा केली होती. कारण या ग्रामसभेतील स्त्रियांचा सहभाग वाढल्याशिवाय पंचायत राज्य बळकट होणार नाही.

बहुजन व दलित महिलांच्या दृष्टिने असमाधानकारक स्थिती:

मागासवर्गीयांचा सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाला विरोध होता. जातीय विषमता स्पृश्यास्पृश्यता, दारिद्र्य व परावलंबन यांचा आधार घेउन जातीय पुढारी आपले जगणे मुश्किल करतील ही भिती बहुजन समाजाला वाटत होती. महिलांचे राखीव सरपंचाचे पद पुरुषांना नकोसे असते. त्यात स्त्री मागास व दलित असेल तर ते स्त्रियांनाही मान्य होत नाही.

उपाययोजना:

1. लोकशाही विकेंद्रीकरणाकडे सत्ता प्राप्तीचे साधन म्हणुन न पाहता सेवा प्राप्तीचे साधन म्हणुन पाहिले जावे.
2. पंचायतीसाठी लढवल्या जाणाऱ्या निवडणुका इर्ष्येने लढवल्या जावू नयेत.
3. स्थानिक प्रश्नांचा जिक्हाल्याने, आत्मियतापूर्वक विचार केला जावा.
4. निस्वार्थी व निःपक्षपाती कार्यकर्ते निर्माण झाले पाहिजेत.
5. राजकारण विशिष्ट वर्गाची मक्तेदारी असू नये.
6. सत्तेवर आलेल्या महिलांना पुरुष वर्गाने कहकार्य करावे. त्यांच्यावर आपले निर्णय लाढू नयेत.
7. लोकशाही नागरिक म्हणून आपल्या हक्काची व प्रतिष्ठेची जाणीव होत असली तरी जबाबदारी व कर्तव्यांची जाणीवही तेवढीच होणे गरजेचे आहे.